

ג

עֲרוֹת בַּלַּיִל יוֹם כִּיפּוּר בַּמִּקְדָּשׁ וּבבֵּית הַכֹּנֶסֶת

- א. במקדש
ב. בבית הכנסת – כזכר למקדש

א. במקדש

בליל יום הכיפורים בבית המקדש, היה הכהן הגדול ער כל הלילה.

אם היה חכם – דורש, ואם לאו – תלמידי חכמים דורשין לפניו. ואם רגיל לקרות – קורא, ואם לאו – קורין לפניו. ובמה קורין לפניו? באיוב ובעזרא ובדברי הימים. זכריה בן קבוטל אומר: פעמים הרבה קריתי לפניו בדניאל.

ביקש להתנמנם, פרחי כהונה מכין לפניו באצבע צרדה ואומרים לו: אישי כהן גדול, עמוד והפג אחת על הרצפה! ומעסיקין אותו עד שיגיע זמן השחיטה (משנה יומא א, ו-ז).

גם בתוספתא מסופר על אנשים שלא ישנו כל הלילה ושמרו על ערותו של הכהן:

לא היו ישנין כל הלילה, אלא שוקדין כנגד כהן גדול כדי לעסקו בהבראה (תוספתא יומא א, ט).

בגמרא יומא (יט ע"ב) מפורטת זהותם של אלה שלא ישנו כל הלילה:

מיקירי ירושלים לא היו ישנין כל הלילה, כדי שישמע כהן גדול קול הברה ולא תהא שינה חוטפתו.

רש"י מפרש ש"מיקירי ירושלים" אלו הם מחשובי ירושלים. יתכן שהם ראו בערותם גם חלק מעבודת יום הכיפורים: עינוי ותפילה במשך הלילה.¹ בשל מעורבותם בעבודה ייחודית שבמקדש, היוותה ערותם שותפות בעבודת המקדש ביום כיפור.²

1. ראה: יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת התלמוד, עמ' 276, 282–283.

2. מצינו את יקירי ירושלים פעילים בתחומים נוספים הקשורים לעבודת המקדש. הם מלווים את איש העיתי שהולך עם השעיר המשתלח: "מיקירי ירושלים היו מלווין אותו עד סוכה הראשונה" (משנה יומא ו, ז); בני הלויים מחשובי ירושלים היו שרים עם הלויים: "ר' אליעזר בן יעקב אומר: צוערי לוייה בני יקירי ירושלים היו בעזרת נשים, ראשיהן בין רגלי הלויים, כדי ליתן תבל בנעימה" (תוספתא ערכין ב, ב).

ב. בבית הכנסת – כזכר למקדש

גם לאחר שנחרב הבית, היו שנהגו להישאר ערים כל הלילה, על אף שאין כבר כהן גדול שצריכים לדאוג לערותו. כך נאמר בתוספתא יומא (א, ט): "כך היו נוהגין בגבולין אחר חורבן הבית זכר למקדש, אלא שחוטאין היו".
בגמרא יומא (יט ע"ב) מובאים הדברים בשם אבא שאול:

תניא אבא שאול אמר: אף בגבולין היו עושין כן זכר למקדש, אלא שהיו חוטאין. אמר אביי ואיתימא רב נחמן בר יצחק: תרגומא – נהרדעא, דאמר ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא: אמריתו, אמאי לא אתי משיח – והא האידנא יומא דכיפורי הוא, ואבעול כמה בתולתא בנהרדעא.³

אבא שאול (תנא בדור השלישי והרביעי) מעיד שמנהג זה, שנועד להזכיר את מעשיו של הכהן הגדול בבית המקדש בלומדו תורה בליל יום כיפור, הפך לתופעה שלילית. הוא איננו מעיד על החטאים שחטאו, וכן אין הוא מעיד על המקומות שבהם אירעו חטאים אלו. מכל מקום, דברי אבא שאול "אף בגבולין היו עושין כן זכר למקדש", תואמים את דברי התוספתא: "כך היו נוהגין בגבולין אחר חורבן הבית זכר למקדש". הדברים הללו מלמדים על נוהג שהתפשט לאחר החורבן.

בתקופה מאוחרת יותר מעידים אביי או רב נחמן בר יצחק – שניהם מהדור רביעי לאמוראים – שבנהרדעא שבבבל המשיך מנהג זה של לימוד תורה כל הלילה, והוא היה כרוך בפריצות בענייני עריות.⁴ אמורא אחר – כנראה בן אותה תקופה: רב יהודה אחוה דרב סלא – מעיד ששמע מפי אליהו שזו הסיבה לעיכוב ביאת המשיח.⁵

3. גם בתוספתא וגם בברייתא שבבבלי נאמר שהנוהגים כך גם בגבולין היו עושים זאת זכר למקדש. אך לא בכל עדי הנוסח נכתב כך. הגירסה האחרת בתוספתא היא: "כך היו נוהגין בגבולין אחר חורבן הבית, אלא שחוטאין היו". הגירסה האחרת בתלמוד היא: "אבא שאול אומר: אף בגבולין היו עושין כן, אלא שהיו חוטאין". בנוסחאות אלו לא נכתב שעשו כן זכר למקדש. כך הגירסה בכת"י הספריה הבריטית. על גירסאות אלה בתוספתא ובתלמוד עמדו גם: שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, מסכת יומא, עמ' 732–733; ר' נתן רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מסכת יומא שם. יתכן שהסיבה שבגללה לא גרסו בכל עדי הנוסח שהנהגה זו היא זכר למקדש, היא מאחר שהנהגתם של יקירי ירושלים היתה אמנם במקדש, אך לא היתה חלק מהותי מעבודת המקדש, אלא יוזמה מקומית שמטרתה לשמור על ערותו של הכהן הגדול. ההנהגות לזכר המקדש נועדו להזכיר עבודות או פעולות מהותיות ומשמעותיות בבית המקדש – דהיינו: דברים שנצטוונו עליהם מהתורה או אף מדברי חכמים – ולא יוזמות פרטיות, אף שהיו חשובות ויפות. קשה לדעת מהי הגירסה הנכונה והמקורית בתוספתא ובגמרא, אך אנו ננסה לבחון עד כמה ראו בהנהגה זו הנהגת זכר למקדש, על אף העובדה שלא בכל עדי הנוסח נכתב כך.

4. החשש מעבירה בענייני עריות בליל יום כיפור בולטת גם בתוספתא בפסחים ג, יז, באשר להדלקת הנר בערב יום כיפור: "מקום שנהגו להדליק את הנר לילי יום הכפורים – מדליקין, מקום שנהגו

אם מנהג זה, שייעודו הוא זכר למקדש, הפך להיות תופעה שלילית, צפוי היה שיבוטל או שחכמים ייצאו נגדו. אולם מסתבר שמנהג זה החזיק מעמד הרבה שנים, למרות השלילה שבו, ובעיצומו של יום כיפור. אבא שאול מעיד עליו – אף שהוא מתאר את השלילה שבו, וכך גם האמוראים בבבל. לא מצאנו עדויות על המשך קיומו של המנהג או לחילופין, על ביטולו המוחלט בתקופת הגאונים. בזמן הראשונים נמצאת עדותו של הראב"ה, ח"ב, מסכת יומא, סימן תקכט:

ויש שישנים בבית הכנסת ואומרים מזמורים (וכו') ותחינות, והווי להו
 כחכמים ותלמידיהם שמותר להם אפילו לאכול ולשתות בבית הכנסת
 ובבית המדרש, כדפירישית בחיבור זה במסכת מגילה. ועוד שמשום
 שמירה ישנים שם, כדאמרינן בפרק כיצד מעברין ובבית הכנסת שיש בה
 דירה לחזן וכו'.⁶

הראב"ה איננו קושר ישירות את המנהג שהוא מציין למה שהיה בזמן המקדש. כן הוא מוסיף, שמשום שמירה ישנים שם. נראה שהשמירה היא על הנרות שהיו משאירים לטובת הלומדים בלילה, או לשם הארת בית הכנסת עד לשעת החשיכה של סוף היום, בשעת תפילת נעילה. החשש היה מפני דליקה שעלולה להתפרץ מהנרות, אם יישארו ללא השגחה. שמירה זו היא צורך בית הכנסת, ולכן התירו לשומרים לישון בבית הכנסת. המשנה בפסחים (ד, ד) דנה על הצורך להדליק נרות בליל יום כיפור גם

שלא להדליק – אין מדליקין. ר' שמעון בן לעזר אומר: מדליקין בפונדקאות ובבית המים; כשאמרו 'מדליקין' וכשאמרו 'אין מדליקין' לא אמרו אלא מפני הרגל דבר אחר". ובנוסח הגמרא בפסחים נג ע"ב: "ושניהם לדבר אחד נתכוונו". רש"י שם: "בין שאמרו להדליק – אותן שנהגו להדליק – והנהגין שלא להדליק לא נתכוונו אלא לדבר אחד: להפריש עצמו ממשכבי אשה: האומרים להדליק – משום דאין אדם משמש מטתו לאור הנר, והאומרים שלא להדליק סוברים, כשהנר דולק רואה את אשתו ומתאוה לה". ובירושלמי פסחים ד, ד: "מקום שנהגו להדליק משובח ממקום שנהגו שלא להדליק". ראה: שמא יהודה פרידמן, תוספתא עתיקתא, מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג, עמ' 377–379, על הביטוי "דבר אחר", בהקשר לענייני עריות. גם בטעם סיבת קריאת ענייני העריות שבפרשת אחרי מות בתפילת מנחה של יום כיפור, ראה תוס' למגילה לא ע"א, ד"ה במנחה: "לפי שהנשים מקושטות בשביל כבוד היום, לפיכך צריך להזכירם שלא ייכשלו בהם".

5. במספר מקורות מצינו תיאור על פריצות חמורה בענייני עריות דווקא ביום כיפור, ולא דווקא בליל יום כיפור: בעילת נערה מאורסה. במסכת כלה רבתי ב, ט, מסופר על ר' עקיבא אשר דאג לילדו של עבריון, שהעידו עליו שבין יתר עבירותיו גם בא על נערה מאורסה ביום כיפור. בגמרא בגיטין נז ע"א מסופר על מקום שבו קרתה צרה, ולכשבדקו ופשפשו במעשים מצאו "אב ובנו שבאו על נערה מאורסה ביום הכפורים, והביאום לבית דין וסקלום". בגמרא בבבא מציעא פג ע"ב מסופר על כובס "שהוא ובנו בעלו נערה מאורסה ביום הכפורים".

6. דברי הראב"ה הוזכרו גם בהגהות אשר"י לבבא בתרא א, ד.

בבתים פרטיים, ומבארת שדין זה תלוי במנהג המקום; אך מקובל על הכל: "ומדליקין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות".

כמו כן מצינו את עדותו של ר' מנחם המאירי:

ומקצת זקנים נוהגים להתעכב בבית הכנסת כל הלילה, ולעשות בדברי שבח והודאה להשם יתברך. ויש שאין נוהגין כן. ובמסכת יומא אמרו ז"ל: מיקירי ירושלים לא היו ישנים כלל כל הלילה, כדי שישמע כהן גדול קול הברה ולא תהא שינה חוטפתו. ותניא בגבולין עושין כן, אלא שחוטאין. ואמר אביי ואיתימא רב נחמן: תרגומא – אנהרדעא. אבל במקומות שאין רגילים לחטוא, אם רצו לעסוק כל הלילה בדברי תורה שפיר דמי, ובקצת מקומות נוהגים להעיר את עצמן בקריאת ספר תהילים.⁷

ר' מנחם המאירי מעיד על כאלה שנוהגים במנהג זה, ואם מעשיהם חיוביים והלילה מנוצל אצלם ללימוד תורה או לאמירת תהילים, הרי שזהו מנהג טוב. בפירושו לגמרא ביומא גורס המאירי שהנהגה זו היא זכר למקדש.

גם ר' יעקב בן אשר מעיד על מנהג זה:

נהגו ללון בבית הכנסת, ואומרים שירות ותשבחות כל הלילה. ונ"ל שלקחו מהא דתנן מיקירי ירושלים לא היו ישנים כל הלילה. ומנהג אבותינו תורה היא.⁸

פוסקים נוספים, מאוחרים יותר, מציינים שיש הנוהגים במנהג זה.⁹ הן בדברי ר' יעקב בן אשר והן בדברי הפוסקים הנוספים, לא נאמר במפורש שהנהגה זו היתה כזכר למקדש, וייתכן שהם ראו בזה הנהגה המתאימה לאופיו של יום כיפור. יש גם מי שיצא נגד מנהג זה. כך כותב הרב מרדכי יפה:

נוהגים קצת ללון בבית הכנסת לומר שירות ותשבחות כל הלילה, שכך היו עושין בזמן שבית המקדש היה קיים מיקירי ירושלים, לא היו ישנים כל הלילה. ונראה לי שבזמן הזה, שאנו נוהגים להתפלל ולומר סליחות ותחנונים כל היום, יותר הגון וטוב הוא שאחר שאמר סליחות ותחנונים בלילה ילך לישון לביתו על מיטתו, כדי שיישנו שינת קבע ויוכל להתפלל ולהתחנן ביום בכוונה שלמה, שאם לא יישן כל הלילה הרי הוא מבטל כל

7. ר' מנחם בן שלמה המאירי, חיבור התשובה, עמ' 520.

8. ר' יעקב בן אשר, טור, אר"ח, סימן תריט. הרב יעקב מולין, ספר מהרי"ל (מנהגים), הלכות ליל יום כיפור, סעיף יב, מזכיר מנהג זה אף הוא. כך מופיע גם בשו"ע אר"ח, סימן תריט, ו.

9. הרב יעקב חיים סופר, כף החיים, סימן תריט, סעיף נג, כותב שגם האר"י הקדוש היה נוהג כך בליל יום כיפור.

התפילות יום הכיפורים, שאי אפשר לו להתפלל ביום בכוונה יפה, שעל כרחו הוא מתנמנם, שכבר תש כוחנו בזמן הזה לעמוד כל הלילה וכל היום בלי שינה.¹⁰

חידושו של הרב מרדכי יפה נובע מהשינוי שחל במהלך הדורות באשר לעיצוב תוכנו של יום כיפור ואופיו. בעבר היו נוהגים להיות ערים בליל יום כיפור והיו ישנים במשך היום; אך כיום אנו נוהגים להרבות בתפילות במהלך יום הכיפורים, ולכן עדיף שלא להיות ער בלילה, בכדי שלא לפגוע בתפילות שבמהלך היום. על מי שיהיה ער כל הלילה יקשה מאוד להתפלל בכוונה במשך היום.¹¹

מנהג זה כמעט שלא נהוג כיום, ומעטים – אם בכלל – נוהגים מנהג זה.¹² עם זאת, הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, האדר"ת, מעיד על מנהגו ביום כיפור ובלילו:

כל ליל ויום צום הקדוש הייתי בקלויז, ולא הלכתי לביתי מאחר סעודה מפסקת עד אחר תפילת ערבית של מוצאי יום כיפור. אחר אמירת שיר היחוד ושיר הכבוד הגדתי תהלים עם הציבור, ושוב למדתי הלכות עבודת יום הכיפורים בהרמב"ם ז"ל, וגם גמרא יומא והרא"ש ז"ל, ופרקי משניות יומא, וישנתי במקומי על הארץ. על פי רוב לא ישנתי כי אם שתי שעות או פחות או יותר מעט. הנהגתי עצמי מעודי לומר כל התרי"ג מצוות לכל הדעות ביום הכיפורים, ובשימת לב לכל מצוה. לפשפש במעשי לשוב מעבירות שבידי וביטול העשין ח"ו, והתפללתי שתהא חשובה אמירתי כקיומם בפועל ושאזכה לקיים במחשבה בדיבור ומעשה כדת של תורה.¹³

בהמשך הוא מספר על הצער שהיה לו בסיום היום ועל המחשבה שמעתה יצטרך לחכות שנה שלמה עד ליום כיפור הבא, "עד כי לא אביתי להחיש טובי לביתי". גם באשר לשמירה על הנרות, כבר כתב המהר"ל: "אמר מהר"י סג"ל, מנהגא הוא ששוכרין גוי לשמור הנרות בליל כל נדרי בבית הכנסת",¹⁴ וכך הזכיר גם המגן אברהם.¹⁵

10. הרב מרדכי יפה, לבוש התכלת והחור, אר"ח סימן תריט, ד.

11. מעין דבריו של הלבוש, בעקבות שינוי אופיו של יום כיפור כיום, כתב גם הרב אברהם דנציג, חיי אדם, כלל קמה, סעיף טו: "כלה כל ל' יום מותרת לרחוץ פניה (משנה יומא ח, א). ונראה לי שזה היה בימיהם, שלא היו בבית הכנסת כל היום, והתירו שלא תתגנה על בעלה; אבל בזמן הזה, שאינו רואה אותה כל היום – לא שמעתי שנוהגין להתיר".

12. הרב משה הררי, מקראי קודש, יום הכיפורים, עמ' 121–122, מעיד ששמע מכמה רבנים שלא נוהגים כיום מנהג זה.

13. הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, האדר"ת, נפש דוד (מהדורת הרב יהודה עמיחי), כפר דרום תשס"ב, עמ' רז–רח.

14. מהר"ל (מנהגים), הלכות ליל יום כיפור, יא, ד"ה אמר.

15. מג"א, אר"ח, סימן תרי, ס"ק ד, וסימן תריט, ס"ק יא.

כיום אנו משתמשים בחשמל ובשעוני שבת, ולכן אין צורך לשמור על תאורת בית הכנסת.

סיכום: מנהגם של יקירי ירושלים להישאר ערים עם הכהן הגדול בזמן הבית המשיך גם לאחר החורבן, כזכר למקדש, אלא שהוא הביא לפריצות, וכנראה התבטל בשלב כלשהו. הוא התחדש בתקופת הראשונים, ע"י מנהגם של מעטים שהיו נוהגים להישאר בבית הכנסת ללימוד ולתפילה. בתקופה מסוימת היה מי שקרא לבטל מנהג זה, בשל העובדה שכיום אנו נוהגים להרבות בתפילה במשך היום. כפי הנראה מנהג זה כמעט שאיננו קיים היום.